

LBRIS

We know
books

SORIN PALIGA FLORIN CURTA

SLAVII ÎN PERIOADA MIGRAȚIILOR

 CETATEA
DE SCAUN

Redactor: Mirela Ivan Nobel

Tehnoredactare: Adriana Andreiaș

Coperta: Dan Iulian Mărgărit

Imagine coperta - Fig. 34 Amulete. Muzeul Etnografic din Belgrad. (După
Ovsec 1991: 388)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PALIGA, SORIN

Slavii : în perioada migrațiilor / Sorin Paliga, Florin Curta. -

Târgoviște : Cetatea de scaun, 2023

Conține bibliografie

ISBN 978-606-537-584-0

I. Curta, Florin

94

Toate drepturile de reproducere, integral sau parțial, prin orice mijloace, inclusiv stocarea neautorizată în sisteme de căutare sunt rezervate. Reproducerea se poate face doar cu acordul scris al editurii, cu excepția unor scurte pasaje care pot constitui obiectul recenziilor și prezentărilor.

ISBN 978-606-537-584-0

Copyright Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023

email: editura@cetateadescaun.ro, www.cetateadescaun.ro

<https://www.facebook.com/EdituraCetateadeScaun>

<https://www.instagram.com/edituracetateadescaun/>

Cuprins

Cuvânt înainte	7
Introducere	15
Scrierea și transcrierea cuvintelor slave	23
Notă privind limbile bosniacă, croată, muntenegreană și sârbă	27
Notă privind transliterarea numelor chirilice	28
CAPITOLUL I Etnicitatea	29
O tentativă de abordare generală	32
Europa Centrală și de sud-est înainte de venirea slavilor ..	38
Câteva studii de caz	48
Așadar, ce este un grup etnic?.....	61
Etonime „de transfer”, etnonime multiple.....	66
Endonim ~ exonim.....	68
CAPITOLUL II Sclaveni, Sclavi, Venedi, Anti	71
Venedi	71
Anti.....	75
Sclaveni, Sklavenoi Sclavi	75
Etonimele slave moderne și contemporane.....	78
Apariția slavilor (cu accent pe Cehia și Moravia)	82
CAPITOLUL III Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum	164
Etnicitatea spre sfârșitul perioadei migrațiilor	164
O privire generală	164
Alte etnonime la Anonymus.....	171
O analiză comparată a câtorva traduceri ale cap. IX	176
Două etnonime „speciale”: <i>Němec</i> și <i>Vlah, Vlach, Valah</i>	179

Ce înseamnă, de fapt, <i>vlah</i> , <i>valah</i> ?	179
Și ce înseamnă <i>Němec</i> ?	183
CAPITOLUL IV Când pot fi datate cele mai vechi împrumuturi slave în limba română?	187
Ce este un „slavism vechi”?	189
Elemente slave ori elemente de substrat	196
Consecințe sau câteva concluzii	207
CAPITOLUL V Zei, credințe, obiceiuri	209
Considerații generale	209
Considerații preliminare	210
Credințe, mitologie, religie	212
Câteva principii generale	212
Termeni sacri	214
Cei șapte zei	220
Alte divinități ale vechilor slavi	237
Rituri, credințe, zâne și zmei	247
CAPITOLUL VI Influențe culturale, lingvistice și cultice între români și slavi	257
Interferențe cultice între română și limbile slave „balcanice”	261
Trei cuvinte latinești: <i>calendae</i> , <i>rosalia</i> și <i>Trojan</i>	263
CAPITOLUL VII Concluzii generale	265
Concluzii finale	271
Glosar	275
Referințe	279

Cuvânt înainte

În anul 2009 publicam, în coautorat cu Eugen Silviu Teodor, o carte dedicată vechilor slavi (Paliga și Teodor, 2009). Nu era, desigur, prima abordare pe care o tentam în dorința de a explica problemele vechilor slavi, dar era prima de anvergură și, totodată, prima de caracter interdisciplinar. Fusese precedată de câteva studii și de un curs de masterat scris cu gândul de a ușura studenților accesul la discuțiile pe tema originii slavilor. Cu „antrenamentul” de rigoare, am început să sistematizez materialul care, de fapt, mergea mână în mână cu studiile mele privind limba cehă în contextul celorlalte limbi slave, rolul substraturilor în conturarea limbilor moderne și, mai ales, privind rolul substraturilor trac și ilir în sud-estul european. Aparent, sunt chestiuni total diferite. Așa cum vom încerca să arătăm mai departe, în cuprinsul cărții de față, lucrurile se întrepătrund, de fapt: problema apariției slavilor se leagă, direct și/sau indirect, de problemele antichității târzii postclasice, de problema supraviețuirii grupurilor etnice anterioare romanizării (traci și iliri, mai ales). Se leagă, în general, de un tablou complex și nu ușor de explicat al relațiilor interumane și interetnice din a doua jumătate a mileniului I e.n.

Lucrarea citată s-a epuizat; între timp am abordat gradual o temă care mi se conturase cu acea ocazie: etnicitatea slavilor. Ce este, de fapt, etnicitatea? Prin ce se manifestă, cum o abordăm, cum o definim, cum o înțelegem? La prima vedere, totul pare simplu: românii sunt români fiindcă sunt români, iar bulgarii sunt bulgari fiindcă sunt bulgari etc. Ce se ascunde însă în spatele unor etnonime? Limba, obiceiurile, tradițiile, ambientul cultural...

Unii dintre criticii mei, cu precădere ruși, au înțeles greșit ideea centrală a *Apariției slavilor*, atribuindu-mi în mod eronat teza potrivit căreia slavii ar fi fost născociți de către bizantini (Ivanov 2008; Șuvalov 2008 și 2017). Această înțelegere greșită nu ia în seamă sensul vechi al cuvântului „invenție” provenit din lat. *inuentio*. Acest înțeles care s-a păstrat, de exemplu, în expresia „invenție științifică” (a motorului Diesel, bunăoară, care nu e, de bună seamă, o „născocire”, ci o „descoperire”). În urma acestei greșeli însă, mulți s-au grăbit să mă eticheteze drept „constructivist”, deși acest cuvânt nu apare nicăieri în cartea mea (Jih 2010, 65; Voß 2013, 123; ambii autori par a nu înțelege că, de fapt, constructivismul este o poziție epistemologică. În sens restrâns, cuvântul se referă la o teorie educațională promovată, între alții, de către Jean Piaget. Se înțelege de la sine că niciuna din cele două definiții ale constructivismului nu are nimic de a face cu cartea mea).

Rămân totuși neclintit pe poziții: slavii au apărut în secolul al VI-lea (nu mai devreme), ca rezultat direct al contactelor lor cu Imperiul (nu ca urmare a unei migrații), o importantă componentă a căroră a fost invenția (adică descoperirea, recunoașterea) și etichetarea lor de către autorii bizantini. Mă grăbesc să adaug că există în momentul de față o ciudată contradicție între remarcabila dezvoltare în America a studiilor despre etnogeneză și agnosticismul funciar al arheologilor și istoricilor europeni privitor la această temă. Revendicând optimismul celei dintâi direcții de cercetare, doresc să ridic dinaintea celei de a doua problema acumulării rapide a unei mase uriașe de material, pe care nici arheologii, nici istoricii sau lingviștii nu o (mai) pot ignora. Cartea de față nu este deci un semnal de alarmă, ci un sincer îndemn la lucru.

Florin Curta

Scrierea și transcrierea cuvintelor slave

Dat fiind faptul că în lucrare apar numeroase forme slave, trebuie să facem câteva precizări pentru cititorii nefamiliarizați cu normele uzuale în asemenea situații. La urma urmei, lucrarea este destinată – mai ales – acestei categorii de cititori. Câteva precizări sunt necesare și datorită faptului că, în diverse împrejurări, apar întrebări legate de „transcrierea corectă” a formelor slave scrise în chirilic, de exemplu, sau despre pronunțarea unor foneme (sunete) care, deși pot apărea și în română, au grafie diferită în limbile slave.

Există două grupe mari de limbi slave: cele care folosesc alfabetul chirilic (limbile slave vorbite în țările slave de tradiție ortodoxă) și alfabetul latin cu semne diacritice, în cazul limbilor slave vorbite în țările de tradiție catolică. Limba sârbă este singura limbă slavă care are două norme, una cu alfabet chirilic și alta cu alfabet latin – aceasta din urmă fiind, de fapt, identică grafiei croate. Această situație s-a datorat istoriei moderne a sârbilor și a croaților care, începând cu secolul al XIX-lea, au militat pentru o apropiere între cele două popoare și, ca atare, și pentru stabilirea unor norme scrise comune, indiferent de alfabetul folosit. Tradiția a continuat, cu unele sincope, până la dezmembrarea fostei Iugoslavii. Astăzi, există 4 norme literare: bosniacă (alfabet latin), croată (alfabet latin), muntenegreană (alfabet latin) și sârbă (alfabet chirilic și latin). Normele sunt reciproc compatibile, existând acum și convertoare chirilic - latin și invers (de exemplu, pentru aplicația OpenOffice).

Semnele diacritice aflate în uz în limbile slave care folosesc alfabetul latin nu sunt identice, dar câteva sunt comune, altele sunt specifice. Am urmat aici câteva principii care apar – de altfel – în lucrările de acest tip. Am pornit de la premisa că simplificările spre românizarea unor forme nu sunt nici de dorit, nici nu aduc, de fapt, claritate, ci mai degrabă îi încurcă pe cei familiarizați cu aceste norme. Încurcături produce și transliterarea numelor chirilice, mai ales din rusă (cazul cel mai frecvent), dar și din ucraineană (situație tot mai frecventă) ori din bielorusă. Așadar:

- În cazul limbilor slave care folosesc alfabetul latin (cehă, croată, slovacă, polonă), se folosește forma uzuală în limba de origine.

- În cazul limbii sârbe, se folosește varianta cu litere latine care, de cele mai multe ori, este identică formei croate. Sârba este, de altfel, singurul idiom slav care folosește două norme integral compatibile, cea cu alfabet latin și cea cu alfabet chirilic. Varianta latină a sârbei este formal identică celorlalte norme ale arealului BCMS, care utilizează caracterele latine. Vezi mai jos o discuție detaliată.

- În cazul formelor din limbi slave care întrebunțează alfabetul chirilic (rusa, ucraineană, bulgara, macedoneana), se folosește transcrierea fonetică internațională care are, evident, multe puncte comune cu grafia din limbile slave care se bazează pe alfabetul latin. Am optat pentru această formulă nu pentru transliterare (adică aproximarea scrierii chirilice la normele limbii române), tocmai din cauza ezitărilor și diverselor variante propuse, neexistând deocamdată norme academice universal utilizate. Reflectăm aici și discuțiile de la Departamentul de Filologie Rusă și Slavă a Universității din București, respectiv propunerea ca Academia Română să adopte niște norme clare simplificate. În condițiile în care Academia Română nu a reușit să adopte

respectiv normele pentru limba română, ni se pare puțin probabil să le adopte pentru transliterarea/transcrierea scrierii chirilice.

O listă sumară a convențiilor uzuale este următoarea:

- vocalele cu accent ascuțit (á, é, í, ó, ú, ý) și cu cerc deasupra (numai ů) apar în cehă și în slovacă și notează vocale lungi (nu accentuate, accentul tonic fiind – în aceste limbi – pe prima silabă întotdeauna); în polonă, apare numai grafemul ó, care notează vocala u;

- vocala ā apare în slovacă și notează un e deschis;

- c notează totdeauna sunetul românesc Ț;

- ě și ě: ě (cehă, slovacă, croată, sârbă) notează sunetul ce, ci din română; forma é apare în sârbă-croată și polonă și notează un ě înmuiat care, de asemenea, apare și în grafia ci (în polonă);

- d', t' (cehă) notează d și t înmuiate, asemănător pronunției bănățene și ardelenesti;

- ě (cehă și transcriere chirilică) notează secvența ie și înmuierea consoanei precedente; este numit e preiotat (adică vocala e pre-cedată de un i semivocalic, ca în rom. iele);

- h notează același sunet ca în română în cazul transcrierii formelor chirilice, precum și același sunet în sârbă-croată sau un h sonor gutural (cehă, slovacă și ucraineană) față de ch, care notează sunetul similar din română; pentru a evita confuzia ch/h, vom nota prin ch sunetul h din română în cazul transcrierii formelor chirilice, iar h va nota sunetul gutural sonor din cehă, slovacă și ucraineană; acest h gutural din cehă, slovacă și ucraineană provine dintr-un mai vechi g, motiv pentru care cuvintelor care conțin acest sunet le corespund cuvinte care conțin g în alte limbi slave, de exemplu ceh și slovac hora „munte”, față de gora „munte” sau „pădure”, în alte limbi slave;

- j notează semivocala i (ca în rom. iar, iată – silabe deschise; mai, dai – silabe închise);

- *k* este totdeauna dur, ca în *casă, care*;
- grafemul *ł, Ł* apare numai în polonă și notează semivocala *w* ca în engl. *water*;
- *ń* notează un *n* moale (cehă) ca și *ń* (polonă);
- *ř* (cehă) notează un sunet aproximabil secvenței *rj* din română;
- *š* notează rom. *ș*; pol. *ś* și secvența *si* notează un *ș* moale;
- *ź* notează rom. *j* (ca în *jar, jale*); pol. *ź* notează tot sunetul *ź* (rom. *j*) dur, iar *ż* notează un *ż* (*j*) moale;
- ierul mare (Ѣ) și ierul mic (ѣ) notau două sunete specifice în slava veche, pronunțate – probabil – ca un *u* scurt (transcris uneori *ŭ*) și, respectiv, ca un *i* scurt (transcris uneori *ĭ*); aceste litere se folosesc în bulgară și în rusă, dar au alte valori; astfel, bulgar *Ѣ* notează sunetul *ă*, iar în rusă, numit „semnul tare”, indică o pronunție dură a consoanei precedente, spre deosebire de *ѣ*, numit „semnul moale”, care notează înmuierea consoanei precedente; le vom folosi aici numai în cazul referirilor la forme vechi slave.

Conform uzanțelor, formele arhaice precedate de asterisc (*) sunt forme preistorice, reconstituite pe baza analizei comparate. De exemplu, rădăcina indo-europeană **weid-*, **wid-* „a vedea. a ști”, care nu este atestată în niciun document, dar o putem presupune pe baza comparării unor forme precum latin. *video*, *videre* „a vedea” și slav *viděti*, cu același sens.

Notă privind limbile bosniacă, croată, muntegrea și sârbă

Până la izbucnirea conflictului din fosta Iugoslavie, sintagma uzual folosită în lucrările de specialitate pentru a ne referi la limba comună, cu unele diferențe (neesențiale), a bosniacilor, croaților, muntegrenilor și sârbilor era „limba sârbo-croată”. După dezmembrarea Iugoslaviei, naționalismul – cultivat insistent la nivel politic – a condus la apariția a patru norme literare. Problema este deosebit de delicată pentru străini, inclusiv pentru autorii acestui volum, obligați cumva să-și clarifice opțiunea. Ne-am exprimat-o deja în cap. II al volumului nostru dedicat limbilor slave (Paliga 2012, mai ales p. 116 ș.u.). Am preluat și am dezvoltat cele expuse de Ronelle Alexander în lucrarea sa dedicată limbii sârbe, unde vorbește despre „arealul BCS” (Bosnian-Croatian-Serbian), la ora la care în Muntenegru încă nu se convenise asupra unor norme literare. Astăzi, ar trebui să-i spunem „arealul BCMS” (Bosnian-Croatian-Montenegrin-Serbian), numai că, deși „politically correct”, o asemenea opțiune ar fi extrem de confuză pentru cititorul român.

Ca atare, sintagma acceptabilă azi poate fi „limba sârbă-croată”. De altfel, este sintagma folosită și la reuniunile științifice internaționale, care nu sunt chemate ori obligate să repete uzul politic din spațiul fostei Iugoslavii. Noi credem, de altfel, că rațiunea va învinge, iar odată cu revenirea la normalitate a întregului spațiu cultural al fostei Iugoslavii, se va reveni la o formulă simplă și acceptabilă tuturor, probabil cea pe care o propunem și noi aici. (Vezi alte discuții la Alexander 2006, chiar începând cu p. 1.)

Notă privind transliterarea numelor chirilice

Așa cum am menționat mai sus, în notă, nu există – la ora actuală – norme de transliterare a cuvintelor chirilice. Problema se pune în cazul unor nume slave, preponderent rusești, de exemplu: cum este ori cum ar fi corect să scriem: Krîlov, Krâlov ori Krylov? Primele două situații pun în discuție folosirea literei cu diacriticul circumflex, conform normelor Academiei Române din 1992, care diferențiază situația „la început de cuvânt”, inclusiv cea „se consideră tot situația la început de cuvânt dacă litera *î* este precedată de prefixul negație *ne*”. Norma s-ar aplica și situației de mai sus? Nu este clar. A treia formă, Krylov, este uzuală în alte limbi, de exemplu în engleză, și corespunde fonemului echivalent românescului *î* sau *â* în polonă, precum și în transcrierea fonetică a limbilor slave.

În aceste condiții, am preferat să folosim transcrierea științifică a limbilor slave, așa cum am arătat mai sus. Are, cel puțin, avantajul că este coerentă, chiar dacă oarecum inconfortabilă, eventual, pentru cei nefamiliarizați cu limbile slave. În fond, și acest volum are rolul de a-i familiariza pe cititori cu lumea slavilor. A simplifica nu înseamnă neapărat ceva mai simplu, ci ceva simplist, așadar incorect și neclar.

CAPITOLUL I Etnicitatea

Problema „etnicității”, a conceptului de etnic, pare a avea o ocurență tot mai mare în lucrările de specialitate publicate în ultimii ani. Apar frecvent întrebări precum (lista nu este, desigur, completă):

Ce este etnicul? Există o definiție universal valabilă? Ce ne spune trecutul? Cum se configurau grupurile etnice în vechime? Cum le putem reconstitui? Le putem urmări evoluția istorică? Ce se întâmplă în perioada migrațiilor? Cum „dispar” (dacă termenul e corect) grupurile etnice? Sau nu dispar, doar se transformă? Cum definim/privim etnicitatea azi? Se manifestă altfel sau urmează aceleași principii ca în perioada migrațiilor ori specifice perioadelor anterioare din Antichitate, să zicem în urmă cu 2–3 milenii?

Diverse abordări, cum ar fi relativ recenta și foarte citata poziție a lui Patrick Geary (Geary 2007) ori a traducătorului acestei cărți, Alexandru Madgearu, privind fie istoria sud-estului european în același mileniu întâi, care ne preocupă și pe noi în ultimii ani (Madgearu 1997), fie cazuri mai complexe din aceeași perioadă, dar în alte areale (Madgearu 2014), fie mereu citatul (dar, se pare, mai puțin cititul) Anonymus, cronicarul unuia dintre cei patru regi cu numele Béla (Madgearu 2005). Se citează, așadar, aproape mereu numai pasajul, devenit faimos prin repetiție și cronată analiză, Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum, pe care l-am analizat și noi recent (Paliga 2015a, în care am criticat atât traducerea Popa-Lisseanu din Fontes Historiae Dacoromaniae, cât și încă mai ingenioasa, dar tot incorecta, interpretare a

lui Alexandru Madgearu). Vom reveni asupra acestei probleme, deoarece ea privește, direct și indirect (prin etnonimele menționate acolo), problema pe care dorim să o analizăm aici: vechii slavi, apariția lor, originea lor, expansiunea lor.

Problema etnicului ne-a preocupat în ultimii ani, nu am putut ocoli aspectul nici în analiza interdisciplinară privind apariția slavilor (Paliga și Teodor 2009), nici în lucrarea noastră dedicată analizei comparativ-istorice a limbilor slave (Paliga 2012b). Nu am putut evita și, de altfel, nici nu ne-am propus acest lucru, nici discuțiile privind ceea ce numim convențional etnogeneza românilor, etnogeneza slavilor, etnogeneza albanezilor, pentru a cita doar cazuri din arealul nostru. Problemele sunt însă similare – să nu spunem „identice”, deoarece etnicitatea are multe variante de manifestare – pretutindeni în Europa, ca să limităm discuția numai asupra continentului nostru. Faptul că vorbim de „etnogeneza slavilor” în raport (și în contrast!) cu „etnogeneza românilor” reflectă simplul fapt că suntem români, ne preocupă „istoria națională” (pentru a folosi un clișeu frecvent) în raport cu istoria vecinilor. Sunt oare justificate asemenea abordări? Cert, nu numai din punct de vedere „comercial”, românii au o sensibilitate aparte legată de istoria slavilor, istoria relațiilor româno-slave, a relațiilor din sud-estul european, privit ca un areal vast și cu evoluții multimilenare.

Nu putem ocoli detaliul, mult mai important decât pare la prima vedere, că etnicitatea și studiile dedicate acesteia este/sunt afectată/afectate de contextul social și politic al momentului analizei. Nu suntem chiar departe de național-comunismul anilor '70 și '80, pentru a ne referi doar la cazul României. Nici istoricii unguri nu au scăpat de faimoasa lozincă de secol XIX, pe care o continuă până azi: prior tempore, prior iure, „are drepturi [numai] cine a venit primul”. Am dat doar două exemple, dar putem culege și altele similare din diverse areale culturale, unde politicul și

mentalitățile au mersul (sau poticnelile) lor. Ne putem referi, bunăoară, la abordările „patriotice” din fosta URSS ori din Polonia, privitoare la ceea ce am putea numi, mai mult ori mai puțin convențional, „etnogeneza slavilor”. Momentul 1989-1990 a atenuat (dar nu a eliminat) abordările îngust naționaliste, nu rareori intolerante, exclusiviste. Noi încercăm să le evităm aici. Invocarea contextului politic și ideologic în lucrările istorice pare cumva „naturală”, la fel tentativa de a reconstitui un anume tablou rezonabil, plauzibil, al unei anume perioade istorice. Să spunem că și în acest loc suntem afectați de o anume ideologie, de un anume concept politic, conștienți sau nu de acest lucru.

Putem privi etnicul și etnicitatea din perspectivă preponderent lingvistică, de exemplu din perspectiva așa-numitului Balkansprachbund „Uniunea Lingvistică Balcanică” – un termen nu tocmai fericit, dar deja bine înrădăcinat în literatura de specialitate. Avem un exemplu tipic de împletire a științei cu politicul, cu ideologiile în context istoric. De la un termen pur geografic, cum a fost în 1808, când Johann August Zeune l-a folosit prima oară (în cuvântul compus Balkanhalbinsel „Peninsula Balcanică”, vezi Kiss 1997, 1: 154), termenul Balcan(i) a căpătat conotații politice, culturale, ideologice și, după primul război mondial, și o componentă lingvistică: Uniunea Lingvistică Balcanică, în franceză Union Linguistique Balkanique, în germană Balkansprachbund (discuții la Rosetti 1986: 225-260¹). Teoria pornește de la constatarea că, în nucleul „de bază” – româna,

¹ Foarte influent în epocă, asemenea lui Iorgu Iordan, Al. Rosetti a pus în circulație, a acceptat și chiar a argumentat influența masivă a limbilor slave asupra limbii române, ba chiar și influența limbii albaneze asupra limbii române! Dat fiind faptul că perioada comunistă a influențat nu numai ideologic, ci și analitic multe lucrări privind istoria limbii române (ori istoria în general), concluziile lui Rosetti ori ale lui Iorgu Iordan trebuie citite azi cu multă grijă și, în multe locuri, respinse ca evident eronate. Nu este însă locul să insistăm aici asupra acestor detalii.